

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Umurova Feruza Pirmamat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası

dotsent v.b ., f.f.f.d

Sahadinova Madina Akmal qizi

Boshlang 'ich ta'lim yo 'nalishi talabasi

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida yozma nutqni rivojlantirishning asosiy mexanizmlari tahlil qilinadi. Unda o'quvchilarning yozish ko'nikmalarini shakllantirish, ularning fikrni mantiqiy va izchil ifodalash qobiliyatini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, yozma nutqni rivojlantirishda samarali metod va usullar, mashqlar tizimi hamda pedagogik yondashuvlarning ahamiyati ko'rsatib beriladi

Kalit so'zlar: yozma nutq, boshlang'ich ta'lim, nutq rivoji, yozish ko'nikmalari, imlo, grammatik savodxonlik, matn tuzish, fikrni ifodalash, til kompetensiyasi, ijodiy yozuv, didaktik usullar, mashqlar tizimi, nutq madaniyati, lingvistik kompetensiya, kommunikativ yondashuv

Yozma nutq insonning fikr va mulohazalarini grafik belgilar yordamida ifodalash jarayoni bo'lib, u til faoliyatining eng murakkab va tizimli shakllaridan biri hisoblanadi. Yozma nutq orqali shaxs o'z fikrini aniq, mantiqiy va izchil tarzda bayon etadi hamda ma'lumotni boshqalarga yetkazadi. Ushbu nutq shakli nafaqat kommunikativ vosita, balki bilimlarni mustahkamlash, tafakkurni rivojlantirish va o'quvchilarning ijodiy faoliyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yozma nutq og'zaki nutqdan bir qator xususiyatlari bilan farqlanadi. Avvalo, yozma nutq oldindan rejalashtirilgan bo'ladi va unda fikrlar izchilligi, grammatik to'g'rilik hamda mantiqiylik muhim rol o'ynaydi. Og'zaki nutqda fikrlar ko'pincha spontan tarzda ifodalanadigan bo'lsa, yozma nutqda har bir so'z, ibora va gap puxta o'ylangan holda tanlanadi. Shu sababli yozma nutq o'quvchilardan keng lug'at boyligi, grammatik bilimlar hamda mantiqiy fikrlashni talab qiladi.

Pedagogik va lingvistik tadqiqotlarda yozma nutq shaxsning fikrini yozma shaklda bayon etish ko'nikma va malakalarining majmui sifatida talqin qilinadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun yozma nutqni shakllantirish jarayoni o'qish, yozish, imlo qoidalarini o'zlashtirish, matn tuzish va fikrni izchil bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantirish bilan uzviy bog'liqdir. Bu jarayon o'quvchilarning til boyligini oshirish, nutq madaniyatini shakllantirish hamda ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Rossiya psixologiya va pedagogika fanida nutq ontogenezi masalalari keng o'rganilgan bo'lib, tadqiqotlar asosan L. S. Vigotskiy tomonidan ishlab chiqilgan madaniy-tarixiy nazariya hamda A. N. Leontev asoslagan faoliyat nazariyasiga tayangan holda olib borilgan.

[7] Ushbu nazariyalarda nutqning rivojlanishi ijtimoiy muhit, faoliyat va muloqot jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda tushuntiriladi. Shunga ko‘ra, yozma nutq ham bolaning faoliyat tizimida bosqichma-bosqich, maqsadli ta‘lim va ijtimoiy tajriba asosida shakllanadi.

Yozma nutq belgilar tizimiga asoslangan alohida faoliyat turi sifatida ilk bor psixolog L. S. Vigotskiy tomonidan chuqur ilmiy tahlil qilingan. U yozishni faqat qo‘l va barmoqlar harakatini mashq qildirish jarayoni sifatida emas, balki mazmunan yangi va murakkab nutq turi sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ta‘kidlagan. Olimning fikricha, yozma nutqni o‘rganish texnik ko‘nikmalarni egallash bilangina cheklanib qolmasligi, balki uni mustaqil aloqa vositasi sifatida shakllantirishga qaratilishi lozim.

Yozma nutq belgilar tizimiga asoslangan alohida faoliyat turi sifatida ilk bor psixolog L. S. Vigotskiy tomonidan chuqur ilmiy tahlil qilingan. U yozishni faqat qo‘l va barmoqlar harakatini mashq qildirish jarayoni sifatida emas, balki mazmunan yangi va murakkab nutq turi sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ta‘kidlagan. Olimning fikricha, yozma nutqni o‘rganish texnik ko‘nikmalarni egallash bilangina cheklanib qolmasligi, balki uni mustaqil aloqa vositasi sifatida shakllantirishga qaratilishi lozim. Bunday yondashuv yozma nutqni shakllantirish jarayoniga yangicha nazar bilan qarash imkonini berdi. Endilikda asosiy e‘tibor harf yozish malakasini rivojlantirishdan ko‘ra, yozma nutqning mazmun yaratish, fikrni mantiqiy bayon etish va o‘quvchi tafakkurini chuqurlashtirish funksiyalariga qaratila boshlandi. Bu esa yozma nutqni o‘rganish metodikasida muhim burilish yasadi.

L. S. Vigotskiy yozma nutqning dastlabki bosqichlaridagi o‘ziga xos jihatlarni hisobga olib, uni tashkil etish bo‘yicha qator amaliy tavsiyalar ham bergan. Uning qayd etishicha, maktab ta‘limining boshida bolalarda yozishga nisbatan tabiiy ehtiyoj deyarli shakllanmagan bo‘ladi. O‘quvchi yozish jarayonining hayotiy ahamiyatini to‘liq anglamaydi va bu faoliyatning nima uchun zarurligini aniq tasavvur eta olmaydi.[6]

Shu sababli yozma nutqni samarali shakllantirish uchun, avvalo, o‘quvchida ichki motivatsiyani yuzaga keltirish zarur. Yozish bola uchun mazmunli, qiziqarli va hayot bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. Agar yozma faoliyat shaxsiy ehtiyoj va qiziqish bilan uyg‘unlashsa, u tabiiy ravishda rivojlanadi. Olimning fikricha, buning eng samarali yo‘llaridan biri – bolani o‘zini hayajonga soladigan, unga yaqin va qiziqarli mavzuda yozishga undashdir. Bunda topshiriq majburiy vazifa sifatida emas, balki qiziqarli ijodiy jarayon sifatida tashkil etilishi lozim.

Yozma nutqning shakllanishi murakkab psixologik va pedagogik jarayon bo‘lib, u bir nechta tarkibiy komponentlardan tashkil topadi. Ushbu komponentlar o‘zaro bog‘liq holda faoliyat yuritib, yozma nutqning to‘liq va samarali shakllanishini ta‘minlaydi.

Birinchi komponent **mazmuniy komponent** hisoblanadi. Mazmuniy komponent yozma nutqda ifodalanadigan fikr, g‘oya yoki axborotning mohiyatini belgilaydi. O‘quvchi yozma nutq jarayonida avvalo nimani yozmoqchi ekanini aniqlaydi, voqea-hodisalarga munosabatini bildiradi va ma‘lum bir mazmunni ifodalaydi. Mazmuniy komponentning rivojlanishi o‘quvchilarning dunyoqarashi, bilim doirasi va tafakkur darajasi bilan chambarchas bog‘liq.

Ikkinchi komponent **mantiqiy-kompozitsion komponent**dir. Bu komponent yozma nutqning tuzilishini, fikrlarning izchilligini va matnning ichki mantiqini belgilaydi. Yozma nutqda kirish, asosiy qism va xulosa qismlarining mavjudligi muhim hisoblanadi. Fikrlarning bir-biri bilan bogʻlangan holda berilishi, voqealar ketma-ketligi va dalillarning asoslanganligi matnning mantiqiy tuzilishini taʼminlaydi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida bu koʻnikma matn tuzish, hikoya yozish, bayon va insho yozish jarayonida shakllanadi.

Uchinchi komponent **leksik komponent** boʻlib, u yozma nutqda qoʻllaniladigan soʻz boyligi bilan bogʻliqdir. Oʻquvchining lugʻat boyligi qanchalik keng boʻlsa, u oʻz fikrini shunchalik aniq va ifodali bayon eta oladi. Leksik komponent oʻquvchilarning sinonimlar, antonimlar, iboralar va turli til birliklaridan toʻgʻri foydalanish koʻnikmalarini rivojlantirish orqali shakllanadi.

Toʻrtinchi komponent **grammatik komponent** hisoblanadi. Bu komponent yozma nutqda soʻzlarning grammatik jihatdan toʻgʻri qoʻllanishini, gap tuzilishining meʼyoriy boʻlishini taʼminlaydi. Oʻquvchilar grammatik qoidalarni oʻzlashtirish orqali soʻzlarni toʻgʻri shaklda qoʻllashni, gaplarni toʻgʻri tuzishni va fikrni grammatik jihatdan mukammal ifodalashni oʻrganadilar.

Beshinchi komponent **orfografik va punktuatsion komponent**dir. Bu komponent yozma nutqda imlo qoidalari va tinish belgilaridan toʻgʻri foydalanishni oʻz ichiga oladi. Boshlangʻich taʼlim bosqichida oʻquvchilarga harflarni toʻgʻri yozish, soʻzlarning imlosiga rioya qilish va gaplarda tinish belgilarini toʻgʻri qoʻllash oʻrgatiladi. Bu esa yozma nutqning savodli va tushunarli boʻlishini taʼminlaydi.

Shuningdek, yozma nutqning yana bir muhim jihati **uslubiy komponent** hisoblanadi. U matnning ifodaliligi, badiiyligi va nutq madaniyatiga bogʻliq boʻlib, oʻquvchilarning til vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyatini rivojlantiradi. Umuman olganda, yozma nutq shaxsning tafakkuri, til madaniyati va bilim darajasini aks ettiruvchi murakkab nutq faoliyati hisoblanadi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida yozma nutqni rivojlantirish jarayoni mazmuniy, mantiqiy, leksik, grammatik hamda orfografik komponentlarning uygʻun rivojlanishini talab etadi. Shu bois taʼlim jarayonida oʻquvchilarning yozma nutq koʻnikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirish, turli metod va texnologiyalar asosida ularni takomillashtirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi.

Bolalar nutqini rivojlantirish, avvalo, ularning til qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladigan muloqot turlarini takomillashtirishni anglatadi (A.A. Leontyev). Yozma nutq esa eng mukammal va batafsil ifodalangan nutq koʻrinishidir. U aniq maqsadga yoʻnaltirilgan boʻlib, inson tafakkuriga yuqori talab qoʻyadi. Yozma nutqda fikr faqat soʻzlar va ularning oʻzaro bogʻlanishi orqali ifodalanadi, ogʻzaki nutqda esa maʼno ohang, mimika, harakat va vaziyat yordamida ham yetkaziladi.

Yozma shaklda suhbatdosh bilan umumiy vaziyat yoki hissiy ifoda vositalariga tayanish imkoniyati mavjud emas. Shuning uchun fikrlar aniq, izchil va tushunarli tarzda bayon etilishi lozim. Qisqartirilgan yoki noaniq iboralardan foydalanish yozma nutqda maqsadga muvofiq emas, chunki tushunish jarayoni faqat matn mazmuniga asoslanadi. Yozma nutqni yaratishda,

oldindan puxta o‘ylangan ichki reja asosida ish olib borish zarur. Agar bunday tayyorgarlik bo‘lmasa, matn mazmuni chalkash va o‘quvchi uchun tushunarsiz bo‘lib qolishi mumkin.

Yozma nutq tuzilish jihatidan har doim grammatik qoidalarga to‘liq rioya qilingan, mazmunan keng va batafsil ifodalangan gaplardan tashkil topadi. U faqat tayyor axborotni yetkazish vositasi bo‘lib qolmay, balki insonning o‘z fikrini shakllantirishi, aniqlashtirishi va chuqurlashtirishi uchun ham xizmat qiladi. Shu bois yozma nutq ustida ishlash jarayoni tafakkurni rivojlantirishda muhim omil sanaladi. Fikrni qog‘ozga tushirish jarayonida inson voqea-hodisalarni tahlil qiladi, umumlashtiradi, mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlaydi va ularni izchil tarzda bayon etishga intiladi. Bu esa tafakkurning tartibli va puxta shakllanishiga yordam beradi.

Yozma nutq tabiiy ravishda emas, balki maqsadli ta‘lim jarayoni orqali shakllanadi. Uni egallash uchun o‘quvchidan grammatik bilim, so‘z boyligi, mantiqiy fikrlash va matn tuzish ko‘nikmalari talab etiladi. Shu sababli yozma nutqni rivojlantirish bosqichma-bosqich, tizimli va izchil tashkil etilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Рамзаева Т.Г., Львов М.Р. Методика обучени русскому зыку в начальных классах. - М.: 1979. с.291-292.
2. S.Matchonov, H.Bakiyeva, X. G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva, G.Xolboyeva. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent. – 2021-yil.
3. Parpiyev, O. (2025). O‘quvchilarning yozma nutq kompetensiyalarini rivojlantirish. Qo‘qon universiteti xabarnomasi, 14, 122–126. <https://doi.org/10.54613/ku.v14i.1139>
4. Ayupova M .Y. Logopediya: darslik/ M .Y. Ayupova; O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. —560 b.
- 5 D.R. Babayeva. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi. (Darslik). - T.: “Barkamol fayz media”, 2018, - 432 b
6. Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.: Педагогика, 1982. Т. 2. 11 Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии. // Ж
7. Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии. // Ж. Вопросы философии. - 1972. -№ 9. С.95-1084